SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

FONEMA VA TOVUSH MUNOSABATI: NAZARIY QARASHLAR VA O‘ZBEK TILI MISOLIDA TAHLIL

Abdumalikova Jasmina Baxtiyor qizi

TerDU, O‘zbek filologiyasi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslik nazariyasining markaziy masalalaridan biri — fonema va nutq tovushi o‘rtasidagi dialektik munosabat tahlil qilingan. Tadqiqotda fonologiya tarixida shakllangan asosiy nazariy maktablar, xususan, I.A. Boduen de Kurtene, F. de Sossyur, Praga fonologik maktabi (N.S. Trubetskoy), Moskva va Leningrad (Sankt-Peterburg) fonologik maktablari vakillarining qarashlari qiyosiy o‘rganilgan. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligida fonema va tovush talqiniga oid ilmiy yondashuvlar yoritilib, o‘zbek adabiy tilidan olingan konkret til materiallari misolida fonemaning differensial va integral belgilari, pozitsion va kombinator o‘zgarishlari hamda allofonlar tizimi ilmiy asosda tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar

fonema, nutq tovushi, allofon, oppozitsiya, differensial belgi, fonologik maktab, til va nutq dixotomiyasi, o‘zbek tili fonologiyasi.

Kirish

Til murakkab ko‘p sathli tizim sifatida muayyan birliklarning o‘zaro munosabati va vazifaviy iyerarxiyasi asosida faoliyat ko‘rsatadi. Ushbu tizimning eng quyi, ammo barcha yuqori sath birliklari (morfema, leksema, gap) moddiy qobig‘ining shakllanishi uchun poydevor bo‘lib xizmat qiluvchi qatlami fonetik-fonologik sathdir. Tilshunoslik nazariyasida mazkur sath birliklari — fonema va nutq tovushi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik hamda farqli jihatlarni aniqlash fanda alohida nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Inson nutq apparati orqali talaffuz etiladigan va eshitish a’zolari vositasida idrok qilinadigan tovushlar akustik-artikulyatsion jihatdan cheksiz xilma-xillikka ega. Biroq tilning kommunikativ vazifani bajarishi uchun ushbu cheksiz fizik hodisalar muayyan

ijtimoiy-vazifaviy andozalar ostida umumlashishi lozim. Aynan shu nuqtada tilshunoslikda moddiy-fizik hodisa bo‘lgan nutq tovushi (fon) va til tizimidagi mavhum, ma’no farqlashga xizmat qiluvchi ijtimoiy birlik — fonema tushunchalarini farqlash zarurati tug‘iladi [1, 84-b.].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, fonema va tovush munosabatini to‘g‘ri talqin qilish nafaqat nazariy fonologiya masalalarini hal etishda, balki adabiy talaffuz me’yorlarini (orfoepiya) belgilash, imlo qoidalarini (orfografiya) takomillashtirish hamda nutqni avtomatik tanish kabi zamonaviy kompyuter lingvistikasi yo‘nalishlarida ham muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu maqolaning maqsadi jahon va o‘zbek tilshunosligida fonema va tovush munosabatiga doir asosiy nazariy qarashlarni qiyosiy tahlil qilish, ularning umumiy va farqli tomonlarini ochib berish hamda o‘zbek tili materiallari asosida nazariy xulosalar chiqarishdan iborat.

Asosiy qism

1. Til va nutq dixotomiyasi kontekstida fonema va tovush tushunchalari

Fonema va nutq tovushi o‘rtasidagi munosabatning nazariy negizi mashhur shveysariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyur tomonidan ilgari surilgan «til» (langue) va «nutq» (parole) dixotomiyasiga borib taqaladi. F. de Sossyurning ta’kidlashicha, til barcha jamiyat a’zolari uchun umumiy bo‘lgan ijtimoiy, ruhiy va mavhum belgilar tizimi bo‘lsa, nutq mazkur tizimning har bir shaxs tomonidan muayyan vaziyatda yakka tartibda, moddiy-fizik shaklda ro‘yobga chiqarilishidir [2, 52-b.].

Mazkur metodologik tamoyil asosida tovush va fonema quyidagi mezonlar bo‘yicha o‘zaro farqlanadi:

• **Ontologik tabiati bo‘yicha:** nutq tovushi (fon) — akustik to‘lqinlar va nutq a’zolarining fiziologik harakati natijasida yuzaga keladigan konkret, moddiy-fizik hodisa. Fonema esa til tizimida mavjud bo‘lgan, jamiyat a’zolari ongida umumlashgan invariant (o‘zgarmas andoza) birlikdir.

• **Vazifaviy (funksional) xususiyati bo‘yicha:** alohida olingan nutq tovushi o‘zicha ma’no anglatmaydi va ma’no farqlash uchun bevosita javob bermaydi; u faqat fonemaning nutqdagi moddiy ko‘rinishi (allofoni) sifatida namoyon bo‘ladi. Fonema esa tilning eng kichik ma’no farqlovchi (semantik-differensial) birligi bo‘lib, so‘z va

morfemalarni shakllantirish hamda ularni bir-biridan farqlash vazifasini bajaradi [3, 112-b.].

• **Miqdoriy ko‘lami bo‘yicha:** har bir tilning fonemalar tizimi qat’iy cheklangan (masalan, o‘zbek adabiy tilida 30 ta fonema — 6 unli va 24 undosh mavjud), nutq tovushlari esa so‘zlovchining yoshi, jinsi, emotsional holati hamda fonetik qurshovga bog‘liq holda cheksiz variatsiyalarga ega.

Demak, fonema va tovush bir-biridan ajralgan alohida hodisalar emas, balki falsafadagi «umumiylik» va «xususiylik» kategoriyalari kabi dialektik birlikda yashaydi: fonema tovushlar orqali moddiylashadi, tovush esa faqat muayyan fonemaning vakili bo‘lganidagina til birligi sifatida qiymat kasb etadi.

2. Fonologik nazariyalar va ilmiy maktablarning qiyosiy tahlili

Fonologiya fanining shakllanishi va rivojlanishi jarayonida fonema tabiatini tushuntirishga qaratilgan bir qator nazariy yo‘nalishlar vujudga keldi. Ularning har biri fonema va tovush munosabatining muayyan jihatini birinchi o‘ringa qo‘yadi.

Fonema terminini ilmiy muomalaga kiritgan Qozon tilshunoslik maktabi asoschisi I.A. Boduen de Kurtene dastlab fonemani tovushning so‘z tarkibidagi morfologik o‘zgarishlar (alternatsiyalar) bilan bog‘liq funksional birligi sifatida talqin qilgan bo‘lsa, keyinchalik psixologik yondashuvga o‘tib, fonemani «tovushning kishilar ongida mavjud bo‘lgan ruhiy ekvivalenti» deb ta’rifladi [4, 271-b.]. Ushbu qarash fonemaning moddiy tovushdan farqli ravishda abstrakt tabiatga ega ekanligini asoslab berdi, biroq til birligining ijtimoiy mohiyatini individual psixologiya bilan bog‘lab qo‘ygani sababli keyingi davr olimlari tomonidan tanqid qilindi.

Praga fonologik maktabi yetakchisi N.S. Trubetskoy o‘zining «Fonologiya asoslari» nomli fundamental asarida fonemaga sof funksional va tizimli (struktural) ta’rif berdi. Uning fikricha, fonema tildagi fonologik oppozitsiyalarning (qarama-qarshiliklarning) a’zosi bo‘lib, ma’no farqlashga xizmat qiluvchi eng kichik birlikdir [5, 42-b.]. N.S. Trubetskoy fonemani «fonologik jihatdan ahamiyatli (differensial) belgilar yig‘indisi» sifatida baholab, fonetikada tovushning akustik-artikulyatsion tomoni, fonologiyada esa faqat ma’no farqlovchi belgilari o‘rganilishini qat’iy chegaraladi.

Sobiq ittifoq tilshunosligida shakllangan Moskva fonologik maktabi (R.I. Avanesov, A.A. Reformatskiy) va Leningrad (Sankt-Peterburg) fonologik maktabi (L.V. Shcherba, L.R. Zinder) o‘rtasidagi ilmiy munozaralar fonema va tovush munosabatini yanada chuqurroq ochib berdi. L.V. Shcherba boshchiligidagi Leningrad maktabi fonemani mustaqil til birligi sifatida tan olib, bir morfema tarkibidagi tovush almashinuvlarini alohida fonemalarning almashinuvi deb hisobladi (masalan, rus tilidagi «вода» [вада] va «воды» [воды] so‘zlarida ikki xil unli fonema — /a/ va /o/ ishtirok etadi). Moskva fonologik maktabi esa fonemani morfemaning tarkibiy qismi sifatida talqin qilib, bir morfema doirasidagi pozitsion o‘zgarishlarga uchragan barcha tovushlarni bitta fonemaning variatsiya va variantlari deb qaradi [6, 98-b.].

Yuqoridagi nazariy qarashlarning umumiy va farqli jihatlarini quyidagi qiyosiy jadvalda yaqqol ko‘rish mumkin:

Ilmiy maktab / Yo‘nalish	**Fonemaning asosiy talqini**	**Fonema va tovush munosabati**	**Asosiy mezon**
Psixologik yo‘nalish (I.A. Boduen de Kurtene)	Tovushning inson ongidagi ruhiy (psixik) obrazi, tasavvuri.	Tovush — fizik hodisa, fonema — uning ruhiy-aqliy ekvivalenti.	Ruhiy-assotsiativ va morfologik mezon
Praga fonologik maktabi (N.S. Trubetskoy)	Ma’no farqlovchi (differensial) belgilar majmuasi, oppozitsiya a’zosi.	Tovush — ko‘p belgili moddiy birlik, fonema — faqat relevant belgilar tizimi.	Funksional (semantik-differensial) mezon
Leningrad fonologik maktabi (L.V. Shcherba)	Ma’no farqlashga qodir bo‘lgan mustaqil akustik-artikulyatsion tip.	Fonema aniq nutq tovushlari (ottenoklar) majmuasi orqali namoyon bo‘ladi.	Fonetik mustaqillik va akustik yaqinlik mezoni
Moskva fonologik maktabi (A.A. Reformatskiy)	Morfemaning tovush qobig‘ini tashkil etuvchi pozitsion birlik.	Turli pozitsiyadagi tovushlar bitta fonemaning variantlari sanaladi.	Morfematik (pozitsion) mezon

Mustaqil nazariy tahlil nuqtai nazaridan qaralganda, ushbu yondashuvlar bir-birini inkor etmaydi, aksincha, tilning murakkab tabiatini turli rakurslardan yoritadi. Praga va Leningrad maktablari fonemaning tizimdagi semantik-differensial vazifasini aniq belgilab bergan bo‘lsa, Moskva maktabi fonemaning morfologik sath bilan uzviy

aloqasini ochib bergan. O‘zbek tilshunosligida (A. Nurmonov, H. Ne’matov, Sh. Rahmatullayev, M. Mirtojiyev tadqiqotlarida) Praga va Leningrad maktablari tamoyillariga tayanuvchi funksional-substansial yondashuv ustuvorlik qiladi [7, 56-b.]. Bunda fonema ham vazifaviy (ma’no farqlovchi), ham moddiy (akustik-artikulyatsion tayanchga ega) birlik sifatida baholanadi.

3. Fonemaning differensial hamda integral belgilari va allofonlar tizimi

Har bir nutq tovushi o‘zida ko‘plab artikulyatsion va akustik xususiyatlarni mujassamlashtiradi. Biroq ularning hammasi ham til tizimida bir xil vazifaviy qiymatga ega emas. Shu bois fonologiyada fonemaning differensial (farqlovchi, relevant) va integral (farqlamaydigan, irrelevant) belgilari ajratiladi [5, 49-b.].

Differensial belgilar — bir fonemani boshqa fonemadan ajratib turuvchi va natijada so‘z ma’nosini o‘zgartirishga xizmat qiluvchi belgilardir. Integral belgilar esa fonemaning talaffuzida ishtirok etsa-da, lekin o‘zbek tilida mustaqil ma’no farqlash quvvatiga ega bo‘lmagan qo‘shimcha fonetik xususiyatlardir (masalan, undoshlarning yumshoq yoki qattiq talaffuz etilishi, unlilarning cho‘ziq-qisqaligi). Nutq jarayonida fonetik qurshov va urg‘u ta’sirida bitta fonemaning turli ko‘rinishlari — allofonlar (variant va variatsiyalar) yuzaga keladi.

4. O‘zbek tili materiallari asosida fonema va tovush munosabati tahlili

Yuqorida ko‘rib chiqilgan nazariy qoidalarni o‘zbek adabiy tilidan olingan konkret til hodisalari misolida tahlil qilish fonema va nutq tovushi o‘rtasidagi chegarani yanada ravshanroq ko‘rsatib beradi:

1-misol. Minimal juftliklarda differensial belgilar tahlili: «bor» — «por» va «kul» — «gul». «Bor» va «por» leksemalari tovush tarkibiga ko‘ra faqat dastlabki undoshlari (/b/ va /p/) bilan farqlanadi. Har ikki tovush hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra lab-lab, hosil bo‘lish usuliga ko‘ra portlovchi undoshlardir (bular ularning integral belgilari). Biroq /b/ jarangli, /p/ esa jarangsiz undosh bo‘lganligi sababli ushbu «jaranglilik — jarangsizlik» belgisi mazkur juftlikda differensial belgi vazifasini bajaradi va ikki xil leksik ma’noni farqlaydi. Xuddi shuningdek, «kul» va «gul» so‘zlarida til orqa, portlovchi /k/ va /g/ fonemalari faqat ovoz ishtirokiga ko‘ra oppozitsiya hosil qilib, fonemaning semantik-differensial funksiyasini namoyon etadi.

2-misol. Unli fonemaning kombinator allofonlari: /o/ fonemasining «ol» va «ko‘l» (yoki /u/ fonemasining «qul» va «kul») so‘zlaridagi talaffuzi. O‘zbek tilida /u/ unli fonemasi til orqa (chuqur til orqa) /q/ undoshidan keyin kelganda («qul» [кул]) orqaroq artikulyatsiya bilan, til o‘rta-orqa /k/ undoshidan keyin kelganda esa («kul» [кўл]) oldinroq, yumshoqroq tusda talaffuz etiladi. Akustik va artikulyatsion jihatdan bular ikki xil nutq tovushi ([y] va [ÿ]) hisoblanadi. Biroq o‘zbek tilida unlining old qator yoki orqa qatorligi ma’no farqlovchi belgi emas (rus yoki nemis tillaridan farqli o‘laroq). Shu sababli bu ikki tovush mustaqil fonemalar emas, balki yagona /u/ fonemasining kombinator allofonlaridir [8, 39-b.].

3-misol. Pozitsion o‘zgarish va neytrallashuv hodisasi: «kitob» [китоп] va «maktab» [мактап] so‘zlari. O‘zbek adabiy tilida so‘z oxirida kelgan jarangli portlovchi /b/ undoshi jarangsizlashib, [p] nutq tovushi tarzida talaffuz qilinadi («kitob» — [китоп], lekin unli qo‘shilganda «kitobi» — [китоби]). Praga maktabi nazariyasiga ko‘ra, bu o‘rinda /b/ va /p/ fonemalari o‘rtasidagi oppozitsiya so‘z oxiri pozitsiyasida neytrallashadi (so‘nadi) va arxifonema yuzaga keladi. Moskva fonologik maktabi talqinida esa [п] tovushi «kitob» morfemasi tarkibida /b/ fonemasining pozitsion varianti sanaladi. Bu misol talaffuzdagi konkret [п] tovushi bilan til tizimidagi /b/ fonemasi o‘rtasidagi nomuvofiqlikni yaqqol dalillaydi.

4-misol. Singarmonizm qoldiqlari va /i/ fonemasining allofonlari: «qish» va «ish» so‘zlari. «Qish» so‘zidagi birinchi unli chuqur til orqa /q/ undoshi ta’sirida qattiqroq ([қыш]), «ish» so‘zidagi unli esa yumshoqroq ([иш]) talaffuz etiladi. Garchi talaffuzda ikki xil tovush eshitilsa-da, o‘zbek adabiy tili tizimida ularni almashtirib talaffuz qilish so‘z ma’nosining o‘zgarishiga olib kelmaydi, balki faqat talaffuz me’yorining buzilishi (aksent) sifatida baholanadi. Demak, [ы] va [и] nutq tovushlari bitta /i/ fonemasining ko‘rinishlaridir.

5-misol. Til orti burun sonanti /ng/ fonemasi va ikki tovush birikmasi [n+g] munosabati: «tanga» va «tanga» (tanga pul — tan+ga). O‘zbek tilida yozuvda «ng» harf birikmasi bilan ifodalanuvchi hodisa fonologik jihatdan ikki xil mohiyatga ega: «tanga» (pul birligi) so‘zida yaxlit til orqa burun sonanti — yagona /ŋ/ fonemasi mavjud; «tanga» (tan+ga — jo‘nalish kelishigi shakli) so‘zida esa ikki mustaqil fonema — til oldi

/n/ va til orqa /g/ fonemalari yonma-yon kelgan. Mazkur tahlil shuni ko‘rsatadiki, fonemani aniqlashda grafik (harfiy) shakl emas, balki tovushning morfologik bo‘linishi va funksional yaxlitligi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Xulosa

O‘tkazilgan nazariy qiyosiy tahlil va o‘zbek tili materiallarini o‘rganish natijasida quyidagi asosiy ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Fonema va nutq tovushi til va nutq dixotomiyasining ikki qutbini aks ettiruvchi, o‘zaro uzviy bog‘liq, biroq ontologik va funksional jihatdan farqlanuvchi hodisalardir. Nutq tovushi konkret akustik-artikulyatsion moddiy birlik bo‘lsa, fonema til tizimidagi mavhum, ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan eng kichik ma’no farqlovchi invariant birlikdir.

2. Jahon tilshunosligida shakllangan psixologik (I.A. Boduen de Kurtene), funksional-struktural (Praga maktabi), akustik-funksional (Leningrad maktabi) hamda morfemik-pozitsion (Moskva maktabi) nazariyalar fonemaning turli qirralarini ochib bergan. Ularning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, fonemani faqat sof fizik yoki faqat sof ruhiy hodisa sifatida cheklab bo‘lmaydi; u moddiy tovushlar tizimida voqelanuvchi semantik-differensial birlikdir.

3. O‘zbek tili misolida («bor — por», «qul — kul», «kitob», «qish — ish», «tanga») o‘tkazilgan tahlillar tasdiqlaydiki, bir fonema nutq jarayonida fonetik qurshov va pozitsiyaga ko‘ra bir nechta allofonlar orqali ro‘yobga chiqadi. Bunda fonemaning differensial belgilari («jaranglilik — jarangsizlik» kabi) so‘z ma’nosini farqlashga xizmat qilsa, integral belgilari (unlilarning qattiq-yumshoqligi) allofonlarning turlanishini ta’minlaydi. Fonema va tovush o‘rtasidagi ushbu munosabatni chuqur anglash o‘zbek orfoepiyasi va orfografiyasi qoidalarini ilmiy asoslash uchun muhim metodologik zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Reformatskiy A.A. Vvedeniye v yazikovedeniye: Uchebnik dlya vuzov. — 5-ye izd., ispr. — Moskva: Aspekt Press, 2004. — 536 s.

2. Sossyur F. de. Kurs obshchey lingvistiki / Per. s fr. A.M. Suxotina. — Moskva: Editorial URSS, 2004. — 256 s.

3. Rahmatullayev Sh. Til qurilishining asosiy birliklari. — Toshkent: Universitet, 2002. — 148 b.

4. Boduen de Kurtene I.A. Izbranniye trudi po obshchemu yazikoznaniyu. Tom I. — Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1963. — 384 s.

5. Trubetskoy N.S. Osnovi fonologii / Per. s nem. A.A. Xolodovicha. — Moskva: Aspekt Press, 2000. — 352 s.

6. Zinder L.R. Obshchaya fonetika: Uchebnoye posobiye. — 2-ye izd., pererab. i dop. — Moskva: Visshaya shkola, 1979. — 312 s.

7. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2002. — 232 b.

8. Mirtojiyev M. O‘zbek tili fonetikasi. — Toshkent: Fan, 2013. — 424 b.